

E. Crubézy, S. Duchesne, C. Arlaud (éds.), *La mort, les morts et la ville: Saints-Côme-et-Damien, Montpellier, X^e-XVIe siècles*, Editions Errance, Paris, 2006, 448 p.

În rândurile de mai jos, vă propunem spre lectură, atât celor interesați de arheologie, istorie sau antropologie, cât și altora din diferite domenii conexe (deopotrivă cercetători, cadre didactice sau studenți), rezultatele unui important efort colectiv interdisciplinar, desfășurat de o echipă, formată din 48 de membri, provenind din bine-cunoscutele organisme publice de cercetare din Franța: CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique) și INRAP (Institut National de Recherches Archéologiques Préventives), coordonată de către E. Crubézy, S. Duchesne și C. Arlaud.

Este vorba despre studiul complex al unui sit arheologic din Evul Mediu – Saints-Côme-et-Damien – din Montpellier, actuala capitală a regiunii Languedoc-Roussillon, menționată pentru prima dată într-un document din anul 985. Situat pe coasta de sud a Franței, orașul a fost una dintre cele mai importante metropole comerciale ale vremii din Mediterana Occidentală, prin prisma numeroaselor legături ce porneau spre Africa de Nord, Orientul Apropiat și Mijlociu, Marea Nordului sau Marea Baltică.

Situl arheologic, cu o evoluție acoperind peste 2000 de ani, poartă numele Sfinților Cosma și Damian, medici, considerați în Occident drept patroni ai bărbierilor, băieșilor și chirurgilor, fiind analizat din perspectiva problematicii bisericii și a cimitirului medieval, plasat *extra-muros*, la peste 300 de metri distanță de așezare, care a funcționat până la mijlocul secolului al XVI-lea.

Cercetările arheologice, desfășurate în anii 1981–1984, 1996 și, în special, 1997, ultima campanie beneficiind de o finanțare excepțională din partea comunității urbane, și lucrarea rezultată, îmbinare armonioasă a informațiilor de ordin arheologic-istoric cu studiul biologic al resturilor scheletice, au dezvăluit existența unui sit esențial pentru evoluția societății medievale occidentale.

După o *introducere* privind istoricul cercetării și problematica sitului în raport cu originile comunității urbane actuale (p. 26–51),

volumul este structurat în trei părți: prezentarea sitului în complexitatea sa (p. 53–188); prezentarea cimitirului și a bisericii Sfinților Cosma și Damian în contextul unei istorii a morții în Occident, la sfârșitul epocii medievale și începutul epocii moderne (p. 189–392); evoluția biologică a populației în decursul acestei perioade (p. 394–433), cu accent pe marea ciumă (moartea neagră sau pesta, una dintre cele mai violente pandemii din istoria lumii, cauzată de bacteria numită *Yersinia pestis*), care a reprezentat și factorul hotărâtor pentru declinul așezării. Un capitol de concluzii (p. 435–437), privind contribuțiile de ordin istoric și metodologic ale cercetării sitului, și o amplă listă bibliografică încheie lucrarea. Atenț și detaliat structurat, cuprinsul volumului este un excelent ghid pentru cititorii cu grade diferite de interes. Maniera de organizare grafică a volumului contribuie decisiv la calitatea sa.

Autorii menționează că viețuirea medievală s-a desfășurat pe durata a peste șase secole, evoluția ansamblului cimiterial cunoscând șapte faze. Primele două etape funerare, care includ peste 1000 de indivizi, cuprind înmormântări rupestre. În celelalte faze, cu mai mult de 10000 de subiecți, în majoritate distruși (scheletele intacte sunt excepționale) și care se întind pe durata a peste patru secole, avem de-a face cu înmormântări în care defuncții erau depuși în gropi săpate în pământ.

Este prezentat cadrul biologic și demografic al populației din Montpellier, din momentul fondării așezării și până la declinul ei. De la 100–150 de locuitori în anul 985, populația pre-urbană crește treptat (creștere naturală și imigrație susținută) și ajunge la un maximum de cca 40000 de locuitori, chiar în anul mării ciume, 1348. Spre sfârșitul secolului al XV-lea, populația număra doar 13200 de locuitori. De asemenea, ne este prezentată problematica generală care derivă dintr-un astfel de tip de cimitir, cu o densitate extrem de mare a înhumațiilor. „Lumea morților” ne este adusă în prim plan prin intermediul practicilor funerare, în timp ce „lumea viilor” și evoluția populațiilor

sunt puse în valoare prin morfologia sau patologia resturilor scheletice.

Prima parte a lucrării (*Un puzzle urban și cimiterial; contribuția sa la originile și evoluția localității Montpellier*) abordează o serie de elemente ce țin de strategia săpăturii arheologice, de cronologia cimitirului și de principalele faze ocupaționale. Suprafața sitului a fost împărțită în șapte zone, doar patru dintre acestea conținând resturi osteologice din secolele X–XVI. Înregistrarea grafică a fost efectuată doar pentru elementele arhitecturii funerare (cavouri, morminte etc.), nu și pentru schelete, lucru lesne de înțeles dacă ținem cont de densitatea înmormântărilor. Totuși, informațiile derivate din cercetarea scheletelor au fost înregistrate în fișe, urmărindu-se atât o serie de aspecte arheologice (relații stratigrafice, adâncimi, tipul gropii etc.), cât și unele caracteristici biologice primare (determinarea sexului sau estimarea vârstei). De asemenea, echipa de cercetare a stabilit care unitate stratigrafică se pretează cel mai bine pentru efectuarea de datări cu ^{14}C . Au fost prelevate 28 de astfel de probe: 27 din oase umane și una dintr-un lemn carbonizat. Și cu ajutorul altor elemente folosite pentru datare (ceramică, monede), a fost stabilită diagrama generală a sitului, care cuprinde 15 faze. Menționăm că, pe lângă artefactele medievale, au fost identificate și vestigii mai vechi, începând din secolul I a.Chr., situl continuându-și existența până în secolul XX.

Prima fază, în care au fost descoperite urme ale activității umane în acest sit, este documentată de prezența a două gropi, atribuite ultimului secol precreștin și care puteau fi în relație cu o rețea de drumuri. Următoarelor două faze le este caracteristică prezența unor bazine, a căror funcționalitate se leagă de o instalație de ulei sau vinicolă. Abandonul bazinelor este urmat rapid de utilizarea unor recipiente de stocare *in situ*, de tipul *dolia*, datate spre finalul primului secol din era creștină. Constatăm lipsa artefactelor pentru o perioadă de cca 1000 de ani, aspect care nu este dezbătut în paginile lucrării. Ansamblul vestigiilor din faza a IV-a este reprezentat de 11 silozuri cvasiidentice, aflate în aceeași secvență cronologică (secolele IX–XI), dar fără a fi în legătură temporală cu primele înmormântări din faza următoare. Patru

dintre ele prezintă o serie de particularități și amenajări menite să confere o mai bună conservare a cerealelor, principalul scop pentru care se presupune că au fost construite.

În faza a V-a, este consemnat primul nivel de înmormântări. Este vorba despre 99 de morminte rupestre, identificate în trei zone diferite și care sunt legate de un posibil lăcaș de cult primitiv ce aparținea unei mici comunități. Majoritatea gropilor sunt orientate pe axa est-vest (capul defunctului la vest și picioarele la est), cu excepția a șapte orientate nord-sud și care le intersectează pe primele. Remarcăm prezența a șase înhumați într-una dintre gropi. Pe baza cronologiei relative și a orientării gropilor, a anteriorității acestora față de edificiul religios, a monedelor, ceramicii și analizelor ^{14}C , această primă fază a cimitirului a fost datată în secolele IX–XI. Al doilea nivel de înmormântări este legat de existența bisericii Saints-Côme-et-Damien, menționată pentru prima dată în anul 1080. Această fază (a VI-a) corespunde deja unui cimitir urban propriu-zis. Este plasată în nord, într-un loc lipsit de morminte rupestre. Un singur mormânt a fost identificat în naosul bisericii, restul mormintelor fiind situate în jurul acesteia. La fel ca în cazul mormintelor din prima fază, și aici acestea delimitează un drum de acces. La 14 m vest de biserică a fost identificată o carieră în care era exploatat un tip de gresie, utilizat ca material de construcție. Din fața carierei au fost recuperate 11 morminte rupestre. Din punct de vedere cronologic, această fază (a VII-a) este atribuită secolelor XI–XIII și este contemporană cu momentul construirii bisericii și cu perioada exploatării carierei.

Începând cu faza a VII-a a sitului (secolele XI–XIII), discutăm despre tranziția la un alt tip de înmormântări, în care defuncții erau depuși, de data aceasta, în pământ. Acest prim nivel de înmormântări din sit conține gropi de diferite dimensiuni, săpate direct în pământ, gropi amenajate sub forma unor ciste de piatră și înmormântări care, uneori, le perturbă pe cele rupestre. O descoperire interesantă din această fază, prezentată pe larg în partea a doua a lucrării, este ilustrată de un cavou ce a funcționat peste 200 de ani. Tot în această fază este consemnat și abandonul carierei.

În următoarea etapă, a VIII-a (faza a doua de înmormântări în pământ) au fost cercetate 71 de complexe funerare, unele dintre acestea fiind descoperite în nava bisericii. Au fost identificate numeroase cavouri caracteristice acestei faze, trei în interiorul bisericii și 27 în exterior. De asemenea, absida de nord este dublată de una în partea de sud, rezultând o biserică cu dublă navă (construită în două etape). La est de aceasta, a fost descoperit un cuptor de mari dimensiuni, destinat, probabil, turnării clopotelor bisericii; abandonul carierei a condus la activități de umplere și terasare. Vestigiile din această fază au fost datate în secolele XII–XIV. Următoarelor două faze le sunt atribuite 53 de morminte (faza a IX-a), respectiv 61 (faza a X-a). Menționăm prezența, în interiorul bisericii, a trei cavouri, iar în interiorul cimitirului, a zece astfel de amenajări. De asemenea, a fost identificat și un osuar. Pe lângă aceste vestigii, au fost descoperite și o serie de structuri de tipul unor ziduri de incintă sau clădiri asociate bisericii (locuințe destinate preoților sau adăposturi pentru pelerini), datate în secolele XIV–XV sau chiar în secolul al XVI-lea.

Urmează o perioadă (faza a XI-a) caracterizată prin demolarea bisericii, recuperarea materialelor de construcție și jefuirea mormintelor, evenimente în urma cărora situl își schimbă definitiv funcția. Se întâmplă în jurul anului 1560. În secolele XVI–XVII, discutăm despre ultima fază a cimitirului (a XII-a), în care, deși au mai fost identificate înhumări posterioare demolării bisericii (câteva documentate chiar și în secolul al XVIII-lea), biserica nu a mai fost reconstruită, situl fiind lipsit, așadar, de lăcașul de cult. Începând cu perioadele modernă și contemporană (sfârșitul secolului al XVIII-lea și până în secolul XX), asistăm, în fazele XIII–XIV, la activități ocupaționale care duc la schimbarea profilului sitului. Astfel, într-o primă etapă, a fost construită o braserie, apoi o uzină de fabricare a acidului tartric și, în final, un garaj auto. În prezent, zona este consacrată lucrărilor agricole, deși memoria cimitirului a rămas în conștiința unor contemporani.

În partea a doua a lucrării (*Cimitirul și biserica Sfinților Cosma și Damian și istoria morții în Occident*) ne este prezentată o istorie a fenomenului funerar în Occident și aportul informațiilor istorico-arheologice referitoare la

particularitățile cimitirului și bisericii Saints-Côme-et-Damien, în raport cu alte necropole medievale din Montpellier. Menționăm că, în afară de cimitire, defuncții erau înhumați și în schituri sau mănăstiri, spitale ori leprozerii. Lumea morților ne este redată atât prin prisma practicilor funerare, cât și pe baza arhitecturii bisericii (descrierea zidurilor și a ansamblurilor legate de aceasta, compararea bisericii cu altele, contemporane, din Franța). Arhitectura mormintelor este de asemenea importantă, în cazul celor rupestre sau a cavourilor, fiind de interes forma gropii (cu o discuție interesantă despre mormântul antropomorf, inclusiv cu lojă cefalică sau nișă pentru cap), amenajarea, acoperământul, umplutura sau marcarea pe teren a acestora. Complexele funerare sunt descrise pentru fiecare fază funerară în parte, în general fiind surprinse elemente ce țin de orientarea și poziția defuncțiilor, repartiția acestora pe grupe de vârstă și sex, organizarea, în cadrul cimitirului, în morminte simple sau multiple (simultane sau nu), distribuția mormintelor în funcție de adâncime, stabilirea numărului minim de indivizi (NMI) pentru fiecare mormânt și a gradului de reprezentare și de suprapunere a scheletelor sau aspecte ce privesc reînhumările. Autorii ne prezintă „protocolul de lucru” prin care s-au stabilit NMI, gradul de reprezentare, determinarea vârstei la deces, diagnoza sexului sau studiul mortalității, atât pentru subadulți, cât și pentru subiecții adulți.

Un aspect interesant este cel al manierei de dispunere a mormintelor și de funcționare a cimitirului. De asemenea, sunt descrise o serie de morminte multiple, cu subiecți înmormântați simultan, denumite „morminte de catastrofă”, deoarece sunt puse în legătură cu prezența ciumei. O astfel de înmormântare, conținând doi adulți și un copil, a făcut obiectul unui diagnostic bacteriologic: resturile de ADN din pulpa dentară au confirmat faptul că decesul acestora este cauzat de *Yersinia pestis*. Un alt studiu interesant este cel care privește distribuția defuncțiilor în cadrul cimitirului în grupuri familiale. Pentru aceasta, au fost studiate o serie de caractere discrete (non-metriche, epigenetice) osoase și dentare, craniene și postcraniene. Totodată, a fost surprinsă lateralitatea caracterelor în funcție de vârsta și sexul indivizilor. Prezența caracterelor discrete la doi indivizi atribuți unor morminte învecinate

relevă o conexiune familială, în timp ce prezența acestora la indivizi din faze diferite denotă faptul că anumite familii continuă să utilizeze cimitirul în decursul mai multor generații.

Foarte puține morminte prezintă inventar funerar (de port sau asociat): 5% din totalul celor rupestre și 20% dintre cele amenajate în pământ. Diversele obiecte sunt grupate în șase categorii principale: accesoriile vestimentare, de podoabă, de uz casnic, de pelerinaj, obiecte utilizate în scopuri medicale sau de îngrijire personală și obiecte „de agrement”, ultimele legate, mai degrabă, de cei aflați în trecere prin cimitir, decât de defuncți. Interesant este faptul că doar 11% din inventarul funerar este asociat scheletelor, restul fiind descoperit în pământul de umplură sau în cel utilizat la terasarea sitului.

Defuncții erau depuși în sicrie sau, în lipsa acestora, direct în pământ. În două cazuri, indivizii erau înfășurați într-un giulgiu. Un aspect foarte important și dificil de realizat și pe care îl semnalează autorii îl constituie interpretarea modului de înhumare a defuncților. Aceasta era făcută până nu demult pe baza prezenței/absenței resturilor de la sicriu (lemn, cuie). Or, sunt numeroase cazuri în care resturile organice ale sicriului/giulgiului nu se păstrează și nici cuiele, caz în care prezența antropologului pe teren este necesară pentru a stabili modul de înhumare. Există două moduri de descompunere a unui cadavru: în spațiu gol și în spațiu închis, colmatat (progresiv sau diferențial). Diversele elemente anatomice se comportă diferit în cele două situații. Evident, sunt și alți parametri care trebuie luați în calcul: timpul de descompunere, tipul de sediment, adâncimea la care a fost înhumat defunctul etc. Există, așadar, două tipuri de parametri: arhitectural și osteologic, dar, pentru stabilirea modului de înhumare, scheletul trebuie considerat elementul principal. Pentru subiecții medievali din Montpellier au fost efectuate analize factoriale în urma cărora s-au comparat și s-au căutat corespondențe între cele două tipuri de diagnostice (arheologic și osteologic, tafonomic).

Situl Saints-Côme-et-Damien a permis și studiul poziției corpului și evoluției acesteia într-un interval de peste opt secole. Cu câteva excepții, se practica înhumarea în decubit dorsal. Se constată o variabilitate în ceea ce privește poziția membrilor superioare, fiecare fază

funerară având specificul ei. În general, poziția brațelor ilustrează cinci mari variante (pe umeri, pe piept, pe abdomen, pe bazin și de-a lungul corpului), fiecare cu subvariantele sale.

Autorii ne prezintă rezultatele studiului arheologic și antropologic a numeroase resturi osteologice descoperite într-un cavou, ce reprezintă o practică funerară aparte. Analiza NMI a consemnat un total de 246 de indivizi, adulți (141) și subadulți (105). Sub nivelul de distrugere, cavoul conține exclusiv oase lungi împrăștiate, care nu se află în conexiune anatomică și care prezintă numeroase leziuni traumatiche. Se consideră că acest aspect funerar este legat de tortura sau mutilarea cadavrelor. După descompunerea acestora (în altă parte?), oasele lungi au fost recuperate și depozitate în cavou, care ulterior și-a încetat funcționalitatea. Pe lângă stabilirea sexului și a vârstei indivizilor identificați în cavou, studiul antropologic a relevat și o serie de aspecte în legătură cu *sex ratio*, relații de rudenie sau studii de paleogenetică.

Discutarea aspectelor unui comportament de tip urban față de defuncți, precum și relația dintre religios și biologic încheie această parte a lucrării.

Ultima parte a volumului (*Populația din Montpellier din secolul al X-lea până în secolul al XVI-lea: epidemiologie și evoluție*) este dedicată parcursului populației din Montpellier, de la stadiul de comunitate pre-urbană (rurală) la acela de comunitate urbană și interacțiunea indivizilor cu mediul de viață.

Pentru acest obiectiv au fost cercetate o serie de aspecte epidemiologice ce țin de starea de sănătate a populației. Un prim grup este constituit de leziunile infecțioase. S-a avut în vedere localizarea acestora, frecvența de apariție pentru fiecare fază funerară în parte și distribuția pe grupe de vârstă și sex. Amintim aici și prezența, la doi indivizi, a sifilisului endemic (bejel), anterior apariției mării ciume. Studiul unor indicatori de stres non-specifici, cum ar fi liniile Harris, denotă faptul că indivizii prezentau deficiențe nutriționale, episoade de malnutriție sau maladii infecțioase. Alte patologii analizate în paginile volumului sunt cele traumatiche (fracturi) și reumatismale (spondilartropatii, anchiloză, boli inflamatorii, artrite erozive, entezopatii etc.).

Evoluția fenotipică în cadrul celor două mari faze funerare ne este redată prin studiul staturii indivizilor (estimată pe baza lungimii maxime a femurului, bilateral și exclusiv în cazul adulților) sau prin înregistrarea și interpretarea caracterelor epigenetice (prin măsurarea divergenței medii sau prin analiza multivariată).

În vederea stabilirii genotipului, au fost efectuate studii de paleogenetică, în special pe osemintele din cavoul amintit mai înainte. Pe baza a două tehnici (testul Fischer și algoritmul lui Bandelt) a fost cercetată secvența mitocondrială de control HVI, în raport cu secvența de referință CRS a lui Anderson. Pe baza analizelor statistice, au fost comparate porțiunile din fiecare haplotip. Cele mai multe secvențe de la Saints-Côme-et-Damien aparțin haplogrupului H (52%), foarte răspândit în Europa, dar au fost identificate și alte variante genotipice: HV, V (specific european, total absent în Orientul Apropiat) sau U4 (frecvent în Eurasia).

Deși epidemia de ciumă a înjumătățit populația medievală din Montpellier, cimitirul Saints-Côme-et-Damien nu a oferit multe

înmormântări cauzate de această catastrofă. Cel mai probabil, defuncții erau înhumați și în alte locuri (spitale, alte cimitire etc). Autorii insistă asupra faptului că spațiul sepulcral reprezintă o punte între trecut și prezent, funcționalitatea cimitirelor de la începutul secolului XXI fiind similară cu a celor din Evul Mediu. În consecință, comportamentul societății actuale față de defuncți nu este o creație modernă, înrădăcinată în secolul Luminilor, ci a fost determinat cu precădere de fenomenul expansiunii demografice și urbane.

Opsiunea noastră pentru prezentarea unui volum care a văzut lumina tiparului acum un deceniu a fost determinată de caracterul excepțional al realizării, mărturie a sintezei reușite dintre o voință politică a comunității urbane actuale și una profesională, de înaltă ținută științifică.

Gabriel Vasile
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: gsvasile@yahoo.com.